

Володимир Кулик

ПЕРЕЧИТУВАННЯ ІСТОРИКА

Роман Шпорлук. *Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі.* – К.: Дух і літера, 2000. – 354 с.

Roman Szporluk. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union.* – Stanford, California: Hoover Institution Press, 2000. – xlix + 438 p.

Природно вважати публікацію збірки вибраних статей унаочненням вагомості доробку науковця, не менш значущим, ніж монографія. А то й більш: адже на монографію рано чи пізно стягається майже кожен, а вибраним, в ідеалі, вішановують лише тих, кого за якимось критерієм заличують до класиків. Історик Роман Шпорлук, поза всіма сумнівами, на таке вішанування цілком заслужив: його місце в науковій ієрархії засвідчили й професура в Гарварді, й публікації в престижних журналах (як-от «*Daedalus*»), і численні рецензії та посилання на його розвідку про комунізм і націоналізм, і список авторів виданої водночас із двома рецензованими тут книжками збірки на його пошану. Проте є одна обставина, яка могла б відоходити Автора так ясно публікувати нині статті/есеї, писані протягом минулих десятиліть: більшість із них присвячено радянському періодові історії України та Росії, і хоч вони не належать до класичної советології, неминуче сприймаються крізь призму розчарування її багаторічним гаданням на мавзолейній гущі. Зрештою, сама динаміка подій останніх років СРСР і перших років по його розпаді, що зумовила більший інтерес західних супільств і спонукала академічних науковців працювати в «гарячому», часом мало не журналістському жанрі, зроби-

ла багато їхніх тогочасних текстів предметами нетривалого користування, що вже за кілька років мали інтерес хіба для істориків науки й дослідників дискурсу. Те, що Автор зважується передруковувати без змін свої давні праці, викликає повагу до його методологічної послідовності й інтелектуальної сумлінності – але, звісно, не позбавляє нас права оцінювати міру «вchorашньості»/«сьогоднішності» тих праць. Крім того, одночасна поява в Україні та США двох збірок Шпорлюкових статей дає змогу порівняти дві стратегії завоювання аудиторії, що досі не мала нагоди читати так багато творів цього Автора (зауважмо, обидві книжки видано не в палітурці, а в обкладинці, що принаймні на Заході означає орієнтацію на ширше, ніж у спеціальних монографій, коло читачів), а також видавницьку культуру, яка може те завоювання полегшити або ускладнити.

Як свідчить вибір статей, стратегії двох книжок досить різні (хоч я і робитиму далі певні припущення щодо мотивів людей, причетних до їхнього виходу в світ, передусім мені йдеться таки про стратегії книжок як продуктів їхньої праці: тут можна не припускати, а аналізувати). Упорядники україномовної збірки не могли не здавати справи з того, що тутешні читачі текстів про Україну можуть собі уявити, нібито вони це вже знають і їм даремно переклали те, що було адресоване необізнаній західній аудиторії. Щоправда, перекладач і автор передмови Георгій Касьянов застерігає від таких уявлень, наголошуючи: *автор говорить про ті самі проблеми, що й ми, користується тими самими фактами і термінами, але його спосіб мислення, підхід, сприйняття – інші, і саме це перетворює знайомство з його працями на цікаву інтелектуальну подорож, учасник якої має шанси отинитися там, де він зовсім не чекав [...] (с. 13; тут і далі «с.» означає посилання на україномовну книжку, а «р.» – на англомовну).* Хоч би на що вказувало таке протиставлення краєвих нас заокеанському

йому – на несумірний із класиком рівень, одностайну належність до іншої, ніж Шпорлюк, школи а чи просто інше буття, яке все ще визначає наукову свідомість, – дозволю собі не вважати, буцімто передмовець хотів сказати, що ця неподола(н)на відмінність має спонукати нас утриматися від спокуси критичного погляду на маршрут і кінцевий пункт інтелектуальної подорожі. Певно, саме з огляду на таких недовірливих і зухвалих у першій частині збірки, присвяченій національному питанню в СРСР і його ролі в розпаді радянської імперії, упорядники зробили наголос на менш знаній тутешнім читачам темі – російському націоналізмі та його впливі на національні рухи інших республік, зокрема й український. Змальований у тих статтях вплив, як я скажу далі, видається децço перебільшеним, але сам наголос я вважаю дуже вдалим і важливим з огляду на прикуру неувагу українських суспільствознавців і гуманітарників до Росії (не кажу про більш чи менш наукові дослідження поточних політичних і економічних відносин між двома країнами); в цій неувазі непозбута оскона від чи не єдиного дозволеного за радянських часів плоду поєднується з автаркією новітнього «українознавства». Звертаючи нашу увагу на Росію, Автор аж ніяк не пропонує повернутися до радянської москвоцентричної парадигми: наголошуєчи Росію національну, він таким чином підважує центральність імперської, відкриває можливість урахування інших впливів, які давалися взнаки у формуванні української нації та націоналізму, що згодом остаточно доконав імперію. Таке розширення горизонту особливо помітне й плідне в другій частині, де фокусом стає саме це націо- та державотворення в Україні. Сучасні намагання українського керівництва поєднати різномірні за історичною спадщиною та політичною культурою частини успадкованої від СРСР території розглянуто в контексті історії їхньої взаємодії та поступового «збирання», який неминуче вміщує нашу країну в інший географічний простір –

Центрально-Східну Європу у вужчому сенсі колишніх теренів Речі Посполитої. Увага до австрійських і польських впливів на Україну та вестернізаційний вплив її самої на СРСР видається мені найцікавішим для тутешнього читача аспектом Шпорлкового погляду на націотворчі процеси. Втім, тут «соціальне замовлення» західного світу, який після 1991 року захотів щось притисном дізнатися про «неочікувану націю» (назва останньої книжки її активного відкривача Ендрю Вілсона) відчувається більшою мірою.

Англомовна збірка, хоч істотно більша за кількістю текстів і особливо за періодом їх написання (на відміну від *«Імперії та нації»*, усі, крім однієї, статті якої вперше вийшли друком після 1989-го, в *«Росії, Україні та розпаді Радянського Союзу»* вміщено праці, публіковані впродовж цілої чверті століття), виглядає ціліснішою. Річ не лише в тому, що Автор не мусив цього разу переносити їх у зовсім інший інтелектуальний контекст, тобто пропонувати аудиторії з інакшим обсягом знань про матеріал та інакшим ставленням до нього, але й – не менш важливо, – що він не мусив змінювати стратегії спілкування з тією аудиторією, стратегії, якої дотримувався (в цій ділянці своїх наукових зацікавлень) протягом багатьох років. Простіше кажучи, книжка продовжує справу, яку Роман Шпорлюк робив у статтях: відкриває для західного читача Україну як цікавий і важливий об'єкт наукових досліджень, як окремий світ, що не є всього лише case study російсько-радянського (не тільки зазнавав у своїй давній і новітній історії різноманітних впливів (із-поміж яких Автор наголошує, як уже сказано, впливи любих його серцю польського й австрійського світів), а й навзапевнені впливав на Росію/СРСР багатма ще мало усвідомленими способами. Центральною темою книжки є вплив, що його росіяни мають підстави вважати фатальним (хоча, як доводить Шпорлюк, самі вони прислужилися тому фатумові не менше): роль України в краху Радянського Союзу й початку дезінтеграції інте-

грованого впродовж століть простору. Звісно, про роль референдуму грудня 1991-го знають усі – новизна Авторової парадигми в тому, що він виводить ту роль із двохсотлітньої давнини, проводячи крізь усю подальшу історію українсько-російських узаємнин. Як сформульовано цю тезу в анонсі на обкладинці: *Аби зрозуміти, чому СРСР розпався саме так, треба зрозуміти відносини між двома найважливішими націями СРСР – Росією та Україною – протягом радянського періоду й до нього, а також паралельні, але взаємопов'язані процеси націотворення в обох державах.*

Утім, інтелектуальний і політичний контекст, у якому стала можливою така радикальна відмова від русоцентричної перспективи, все-таки істотно відрізняється від того, в якому Роман Шпорлук та деякі інші автори не-втомно (хоч і, з огляду на контекст, не надто ефективно) її проблематизували. В 70-ті чи 80-ті панівне на Заході уявлення про стабільність і непорушність Радянського Союзу й погляд на нього як на, сказати б, Росію з доважками інших республік дозволяли хіба звертати увагу на не таку вже й малу вагу тих доважків, тобто їхнє значення для збереження чи еволюції режиму. А тепер утвердження паритетності «двох найважливіших націй СРСР» відповідає започаткованому десь шість років тому «геополітичному плоралізму» американської політики на пострадянському просторі, що спонукає бачити там «Росію, Україну та інші нові незалежні держави». Цей плоралізм (що його, попри крах багатьох сподівань першого року Кучміного президентства, геополітичні інтереси США та деяких інших західних країн вимагатимуть дотримуватися й надалі) потребує обґрунтування історичною схемою, що відрізнятиме Україну від Росії, починаючи з якомога глибшого минулого, та наголошуватиме західні впливи й зв'язки на землях, що належать тепер до української держави. Тобто переписування нашої історії буде (власне, воно вже відбу-

вається) на Заході, мабуть, не менш радикальним, ніж у самій Україні. Перечитування історика Романа Шпорлока дає нагоду поміркувати над тим, у яких напрямках (п)іде це переписування, що на нього тепер Шпорлукові погляди впливатимуть, гадаю, набагато більшою мірою, ніж раніше. Не торкаючись питання про політичну та ідеологічну зумовленість тих напрямків, зосереджуся на методологічній коректності й «переписувальній» продуктивності головних тез рецензованих книжок, які надихатимуть Авторових продовжувачів. Нинішне перечитування означає нинішній контекст (тут і далі кажу вже тільки про науковий) розгляду тез, що неминуче обертається ігноруванням контексту, в якому вони формулювалися. Тобто я менше віддаватиму Авторові належне за колишні здобутки, а більше вказуватиму на те, що сьогодні деякі з них, на мою думку, потребують переосмислення.

Почну, втім, не з України, а з Росії, Шпорлукова парадигма сприйняття якої (представлена головно в трьох статтях, що ввійшли до обох збірок) теж радикально розбігається з канонами й советології, й «українознавства», й, звісно ж, радянської науки. В основі цієї парадигми лежить теза, що, як Автор формулував це влітку 1989 року, *взаємовідносини між російською нацією та радянською державою* – назовемо їх «російським національним питанням» – є сьогодні центральною етнічною проблемою Радянського Союзу, яка, окрім іншого, визначає також характер і зміст інших національних проблем (с. 83). Висловлюючи, з певним зміщенням акцентів, цю тезу в працях різних десятиліть, Автор наповнює її розмаїтим історичним змістом, що не обмежується радянським періодом і зводиться до двох головних чинників, що діяли, на його переконання, і в царській Росії, і в СРСР. По-перше, відносини між державою та суспільством (а саме ці відносини Роман Шпорлук уважає головним визначником суті «національного питання» й саме за мірою їхньої тягlostі судить про «імперську

спадщину» в радянській політиці) не сприяли формуванню російської нації. Царська імперія не відокремлювала імперської «народності» від православ'я та самодержавства й радше ідеологічно та політично «росіянізувала», ніж етнокультурно русифікувала інші етнічні групи; в імперії радянській держава майже цілком поглинула суспільство, та її легітимізаційним принципом став не національно-уніфікаційний, а класово-універсалістський. Ясна річ, Автор не заперечує русифікаційних прагнень і практик, але – подруге – вважає причиною їхнього обмеженого успіху не лише наднаціональну (до певної міри) природу, а й *надмірне розширення* обох імперій, внаслідок якого в їхньому складі опинилися народи, що для них центр і росіяни не могли стати носіями ідеологічної місії чи культурного наслідування (ця здатність є для Шпорлюка однією з ознак імперії).

У наголосі на проблемах не з цивілізаційно іншими, ніж росіяни, групами – як-от народами Кавказу чи Средньої Азії, – а з цивілізаційно вищими, «європейськішими» – поляками, балтійцями, українцями, – дається відображення донедавна уявлення про те, що існує лише один шлях до модерності (це уявлення проблематизував у ч. 4 «УГО» Ярослав Грицак). Однаке на самому цьому шляху розмежування асиміляційних можливостей донаціоналістичної та націоналістичної стадій добре пояснює, чому російська держава не могла подолати культурної та, головне, політичної окремішності поляків і українців так, як це вдалося французькій щодо бретонців і провансальців (чи російській щодо народів Поволжя й Сибіру). Мало того, Автор уважає, що спрямування зусиль на русифікацію неросіян, у певному сенсі, завадило режимові перетворити – згідно з відомою націотворчою формулою – на (національно свідомих) росіян етнічно російських селян, і ця несформованість російської нації стала однією з головних причин поразки започаткованої Лютневою революцією

спроби перетворити імперію на «нормальну» національну державу, перемоги більшовицького плану відновлення імперії та знищення (*unmaking*), поглинення державою нації.

Відтак окремішність інших груп, утверждена в час війни й революції та використана більшовиками, матеріалізувалася в протонаціональних інституціях, тимчасом як для росіян відповідниками тих інституцій у багатьох випадках були загальносоюзні, «радянські». По смерті Сталіна, коли придушення суспільства державою трохи послабшало, суперечність між інституційним наповненням та ідеологічним оформленням радянської системи (та все-редині кожного з цих складників), між радянським як (нев явно) російським і радянським як не- чи й антиросійським призвела до виникнення російського націоналізму, більш чи менш опозиційні до політики режиму течії якого здобулися на голос не лише в самвидаві, а й у підцензурних публікаціях. Водночас динаміка етнодемографічних змін у СРСР породжувала сумніви в здатності самих лише соціально-економічних факторів та цивілізаційно-месіанського престижу російської мови й культури забезпечити швидку асиміляцію неросійського населення. Відповідю режиму на обидва ці взаємопов'язані виклики стали адміністративні заходи, покликані сприяти поширенню російської мови в «національних» республіках. Як твердить Автор у спеціально написаному для англомовної збірки вступі, *тепер* [тобто на відміну від часу першої публікації його статей про ті заходи] ужсе легко бачити, що ці кроки в мовній політиці були запізнілими (якщо вони будь-коли могли би спрацювати), а також хибно спрямованими. Вони відштовхнули «націоналів» [*ethnics*], але не заслужили вдячності тих антикомуністичних російських націоналістів, які не готові були прийняти радянський режим як російську національну інституцію в обмін на його сприяння русифікації (р. xxii; як я скажу далі, мені побачити слушність цього твердження й щодо росіян, і щодо українців тепер якраз

і нелегко). Тож коли реформи Горбачова стимулювали рішучий вихід суспільства з тіні держави, «дискримінація» росіян стала одним із головних аргументів (на користь) російського націоналізму, який почав – спершу в культурі, а потім і в політиці – процес, що його Шпорлюк називає *депадянізацією Росії*. Реакцією неросійських народів на цей процес була не лише реабілітація власних нерадянських культур: той процес вони сприймали також чи й передусім як *«росіянізацію» Радянського Союзу* (оприявлення та посилення російського характеру буцімто наднаціональної держави), тож у відповідь активізували й свої політичні вимоги. Результатом цієї активізації та готовності самих росіян задля знищенння «командно-адміністративної системи» відмовитися від імперії став розпад СРСР, задекларований Біловезькими угодами Кравчука та Єльцина. Цей мирний демонтаж спадку Російської Революції дав Росії унікальний шанс стати «нормальною» демократичною національною державою, що його вона не сміє знехтувати, спокусившись відновленням імперії.

Зайве доводити, що викладена тут спрощено й «своїми словами» незвичайна схема російської історії є не лише коректнішою в світлі нової західної ідеології світового устрою, а й аналітично продуктивнішою, ніж схеми, узичасні в загаданих вище наукових школах. А проте й вона, насмілюся твердити, хибє на націоналістичне бачення етнонаціональних процесів, в якому «родові плями» Шпорлюкового зв’язку з заперечуваними в його працях уявленнями поєднуються з методологічними проблемами всієї суспільствознавчої науки, що переходить (та, звісно, яка взагалі кудись іде) від модернізаційно спрямованого позитивізму до ще не знати чого. Те, що Автор розглядає націоналізми й націотворення, залучення окремих груп до націй і конкурентні національні проекти, не заперечує націоналістичної перспективи, в якій створювані й виборювані спільноти водночас уже існують. Цю перспективу най-

легше помітити в мові. Час од часу в статтях трапляються вислови на кшталт: *Росіяни відчували, що необхідно узаконити свою присутність у Європі відповідно до нових ідей про національність*. Вони почали писати історію імперії та її попередників як російську національну історію (с. 146); *Отже, напередодні революції серед росіян не було одностайності щодо того, якою країною має бути Росія. Їхні пошуки не обмежувалися дискусіями щодо форм політичного устрою [...] – проблеми географії, культури й політики тісно перепліталися* (с. 49). Бодай з огляду на конкретизовані в другому реченні кожної з цитат вияви відчуттів і неодностайності очевидно, що йдеться не про всіх людей, яких за котримось із можливих наборів «об’єктивних» ознак можна вважати росіянами. Водночас не йдеться лише про тих, що підтримували «російський проект» і прагнули навернути до нього інших, – хоча б тому, що таких проектів, як показує Шпорлек, було принаймні декілька. Певна річ, почасти це проблема мови: аби текст був читабельним, автори мусять зводити складні й суперечливі поняттєві конструкції до простих термінологічних елементів, забезпечуючи розуміння вступними заувагами про особливості слововживання – або ж апелюючи до усталених уявлень про те, що є що (позаяк розтлумачувати всі терміни не стає місця й сили, навіть найсумлінніші й найбільше свідомі загроз мовчазного апелювання науковці обмежуються заувагами щодо слів, що їх вони вживають невідповідно до гаданих конвенцій). Автор рецензованих книжок, який теж загалом не цурається термінологічних зауваг – пояснюючи, зокрема, що він розуміє під імперією та нацією, – в називанні конкретних етнонаціональних спільнот здебільшого йде другим шляхом. Тому, вважаю, до мови проблема не зводиться: *the (lexical) medium is the (methodological) message*. Евентуальне злиття різних проектів нації в один (чи перемога якогось із них над іншими) та навернення до нього набагато ширших, ніж коло первіс-

них прибічників, мас обертається в цій методологічній перспективі зворотною проекцією широкого поняття нації на ті часи, коли маси (тобто предки тих, хто їх сьогодні складає) були за самосвідомістю та словником страшенно далекі від (предків) їхніх майбутніх «будителів». Така проекція відповідає настановам двох дисциплін, до яких переважно тяжіє Шпорлеків виклад, принаймні в «Імперії та націях» – історії політичної думки, що бачить у суспільстві передусім творців і безпосередніх адресатів цієї думки, тобто інтелігенцію, та національно зорієнтованої політичної історії, схильної усвідомлювати націю в її взаємодії з іншими лише як цілісність.

Ілюструвати ці різкі й неочевидні закиди почну з Авторового опису часів, коли тільки освічені верстви творили нації (в сенсі й авторства ідентифікаційних уявлень, і належності до спільноти тих, що їх поділяють), до того ж – коли не говорити про території етноконфесійних погранич і часи суспільних катаклізмів – тільки вони зазвичай і взаємодіяли з членами інших націй. За умов, коли для «російських» селян «народність» вичерпувалася двома першими елементами уваровської тріади, тільки інтелігенція та часом зацікавлена її ідейними пошуками влада визначали й напрямки зміни історичних міфів, і успіх їх уживлення в суспільну свідомість. Так само й сприйняття російських завойовників як нецивілізованих і відповідь у вигляді власного націоналізму довгий час не поширювалися на етнічно польських селян. Тож тодішню історію націоналізмів можна писати лише на матеріалі провідних верств, проте розгляд у категоріях (буцімто вже наявних) націй не годен пояснити націотворчого успіху «польського проекту» порівняно з російським чи українським, що дався взнаки в час революції. Аналізуючи її перебіг і результат, Автор таки звертає увагу на незнаціоналізоване селянство як чинник перемоги більшовиків – але їхню подальшу політику та її націотворчі наслідки розглядає знову в термі-

нах «росіян» і «українців», яких у відносинах із режимом і між собою здебільшого представляє інтелігенція.

Тимчасом у добу телебачення націю аж ніяк не можна звести до кола читачів «головних» журналів. Небачені раніше географічна й соціальна мобільність, освіченість, засоби масової комунікації зумовили набагато динамічніше й багатогранніше (пере)творення національних спільнот, у якому альтернативні версії певної нації та проекти різних націй змагалися між собою за ідентичності радянських громадян. Тобто взаємодія «росіян» і «балтійців» зовсім не обмежувалася спілкуванням письменників чи науковців, і за схвальним сприйняттям російською інтелігенцією європейськості новонабутих підданих імперії (чи українською – їхнього прагнення боронити свою національну окремішність) не можна судити про міжнаціональні рецепції. Набагато більшою мірою їх визначала не порівнянно інтенсивніша взаємодія слов'янських мігрантів до балтійських республік із «корінним» населенням чи, скажімо, військова служба юнаків різних «національностей», що у випадку українців, здається, переважно зміщувала їхню ідентичність у бік радянської. Ці рецепції та зміщення майже не виявлялися тоді в жорстко контролюваних політичному чи медійному дискурсах і майже не досліджувалися в працях радянських науковців (а отже, не надто надавалися й до аналізу з-за океану – тож Автор та інші західні науковці не мали іншої ради, ніж вивчати дані переписів і читати самвидав). Але вони не меншою мірою, ніж ліберальні настрої інтелігенції, виявилися в час нової революції, що почалася в імперії наприкінці 80-х: згадаймо робітників, які вступали в інтерфронти, та вояків, що вели танки на вільнюський телекентр. Так само в оцінці сприйняття «росіянами» згаданих вище заходів на підтримку російської мови в неросійських республіках реакція антикомуністичних російських націоналістів, які не готові були прийняти радянський режим як російську націо-

нальну інституцію, важить, на мою думку, набагато менше, ніж вплив цих заходів на мовну поведінку й ідентичність мільйонів етнічних росіян у тих республіках, які, прийнявши таку функцію режиму, стали агентами русифікації, та членів титульних «національностей», що ввійшли відтак до російсько-радянської нації. Саме цей елемент імперської спадщини є сьогодні однією з головних перешкод на шляху перетворення Росії та інших країн колишнього СРСР (чи не найперше – України) на «нормальний» національні держави. Тому Шпорлеків безальтернативний припис (із посиланням на Бжезинського, Гобла та Метлоха) – тільки Росія в нинішніх кордонах може стати демократичною, без такої відмови від реставрування імперії про демократію не може бути й мови – я вважаю видаєнням дуже бажаного за цілком реальне. Ставлячи під сумнів твердження Алена Безансона, що для росіян після банкрутства марксизму-лєнінізму єдиним альтернативним джерелом легітимності є імперія (с. 86), Автор не сумнівається в спроможності зорієнтованих на національно-демократичну легітимність еліт накинути масам цю єдино правильну альтернативу. До того ж він не пояснює, чому демократична Росія не можлива з Балтією та Україною, але можлива з Татарстаном і Чечнею. Невже через ту ж таки цивілізаційну вищість/нижчість?

Перейдімо до України. Присвячені їй тексти можна поділити на дві групи: статті з політичної історії минулого й сучасного руху України *від імперської окраїни до незалежної держави* (назва однієї з тих статей і тієї частини «Імперії та нації», де їх зібрано) та дослідження етнодемографічних і етносоціологічних аспектів історії УРСР після Другої світової війни. На жаль, тексти другої групи до україномовної збірки не ввійшли. Хтось, вважали упорядники відомим українському читачеві матеріал, нудним насичений статистичними даними виклад чи державотворчо некоректними деякі висновки (про які нижче). В кожному

разі, три залишені «за бортом» статті – про росіян в Україні, урбанізацію й асиміляцію етнічних українців, а також відмінне від загальноукраїнської тенденції збереження мовної ідентичності на приєднаних після 1939 року західних землях – не лише цілком улягають парадигмі «імперії та націй», але й порушують ті проблеми (під)імперського націотворення, на які в інших текстах Автор майже не звертає уваги. З «технічного» погляду, добре було б показати українським науковцям, як треба працювати з даними переписів (надто з огляду на нагоду те вміння використати, яку влада має скоро надати) і як навіть зі скопії інформації про етнічну та мовну політику (наприклад, кількість, наклад і мова республіканських і місцевих газет) можна висновувати розуміння тенденцій та ймовірних перспектив (пере)творення нації. З погляду «ідеологічного», важливою особливістю цих статей є те, що в них Роман Шпорлюк більшою мірою проблематизує предмет свого дослідження, тобто меншою мірою вважає творене даним. Не тільки зацікавлення демографічною динамікою творення та її соціологічними чинниками, а й прагнення замінити панівний москоцентричний погляд на Україну києвоцентричним спонукали Автора аналізувати, що ж він аналізує. Міркуючи про можливості утвердження України як цілісного модерного соціального організму (а не етнічно відмінної від імперського ядра периферії, де здійснювана ззовні модернізація неминуче означає асиміляцію), він міркує і про те, якою може бути ця Україна (та які українці її складатимуть – хоч тут не завадило б розмежування статистичної «національності» й самосвідомої нації).

Найповнішою та найдалекосяжнішою є ця проблематизація в статті «*Росіяни в Україні та проблема української ідентичності в СРСР*», яку варто розглянути трохи докладніше. Автор не лише вказує на регіональну неоднорідність України й кількісно та якісно різне співвідношення етнічних українців і росіян (що може здатися за-

гальником сьогодні, коли ця різновідність стала предметом обговорення в десятках західних і українських праць), але також аналізує в його історичній динаміці ступінь цілісності того, що ми тепер знаємо й приймаємо як Україну,— тобто й аналітичну продуктивність такого прийняття, й соціально-політичні перспективи утвердження цілісності. Зокрема, покладене в основу окреслення бажаних меж твореної в добу революції держави розуміння української «етнографічної» території як *території*, де селянське населення було переважно українським, не давало відповіді на запитання про те, куди залічити міста — вочевидь неукраїнські «етнографічно» (р. 75). Цей яскравий вияв нецілісності (що його історики називають однією з головних причин поразки тодішніх українських змагань за незалежність) усунули «коренізація» 20-х та повоєнна урбанізація, що зробили етнічних українців більшістю майже в усіх містах республіки. Проте, як показує Шпорлюк, регіональні відмінності в співвідношенні темпів урбанізації українців та міграції росіян і певною мірою пов'язані із ним мовній політиці режиму зумовили різні зразки взаємодії членів двох груп у містах різних частин України: якщо Львів створив прецедент *модернізації без русифікації*, то Донецьк і Харків ставали дедалі російськомовнішими й етнічно російськішими. Яким шляхом піде Київ, було ще не зовсім ясно (приплів україномовних селян перевершував тоді можливості міста їх засимілювати),— як і те, чи зможе він утвердитися як головне місто України, метрополія для Харкова, Дніпропетровська або Одеси. В кожному разі, Автор уже на початку 70-хуважав, що вся ця територія навряд чи *перейде на вживання української як головної мови, поки Україна є частиною СРСР*. Здається сумнівним, що навіть після відокремлення України обов'язково настане *дерусифікація* (якщо припустити, що не буде великих переміщень населення) (р. 101). Тому він бачив два можливих розв'язання української проблеми в СРСР і пов'язаної з

нею російської проблеми в Україні, що сприяли би зміцненню української територіальної ідентичності (яка відбивала б цілісність і окремішність соціального організму, а отже, й виправдовувала аналітичне виділення «України»). Першою можливістю був поділ території за етнонаціональним принципом. Позбувшись Донбасу та, може, ще кількох областей, УРСР стала б українськішою, оскільки етнічних росіян було би зведено до розміру – і, сподівався Шпорлюк, статусу – справжньої національної меншини: *Мало би бути чітке розуміння, підкріплене практичними гарантіями, що русифікація зупиниться на певному рівні та цю статус української мови й культури буде забезпечене інституційно. Деякі українці могли б уважати це здобутком, вартим того, аби заплатити за нього територіальним переокресленням України. Інше розв'язання полягало в тому, щоби зберегти територіальну цілісність Української РСР, але переокреслити українську національність у територіальному сенсі: населення республіки могло б мати зможу уважати себе українським незалежно від того, є його мовою спілкування українська чи російська* (р. 102).

Перший варіант орієнтувався на волонтеристичний стиль радянського керівництва, якого не мала б зупинити думка про (не)бажання самих «переокреслованих» громадян (права українців поза зменшеною УРСР Автор сподівався забезпечити в контексті розв'язання загальної проблеми української ідентичності в СРСР, яке дало б українцям певні можливості для національно-культурного самовираження незалежно від того, в якій республіці вони живуть), – але не враховував неготовності радянського керівництва втрачати важелі для «інтернаціоналізаційного» впливу на всю Україну й усіх українців, а тим паче давати якісь гарантії забезпечення прав. Не дивно, що вже в часи «перебудови» спроба такого переокреслення в Нагірному Карабасі могла бути здійснена тільки за допомогою військової сили, а для України та більшості інших республік без-

альтернативним шляхом до незалежності стало збереження територіальної цілісності й накопичених за радянські десятиліття етнополітичних проблем. Українська ідентичність громадян новопосталої держави справді набула нового характеру, в якому мова спілкування перестала бути визначальним елементом,— але суперечність між територіально-громадянським та етнолінгвістичним вимірами цієї ідентичності висвітлила проблеми, що лишилися поза увагою Романа Шпорлюка (як і багатьох інших науковців).

Про політичні вияви проблем, що виникають при взаємодії (членів) двох головних етнічних і мовних груп УРСР, Автор судить у «*Росіянах в Україні...*» лише за творами дисидентів (з обох республік). В іншій статті він підтверджує цю орієнтацію припущенням, що за *окремими постатями, які представляють те явище [українське дисидентство], цілком може існувати чимала верства [constituent-sy] соціально змобілізованих (зурбанізованих), але мовно незасимільованих людей* (р. 158). Звичайно, такий вибір явища, що представляє спробу модернізації без русифікації, почали зумовлений браком джерел: тогочасні твори політичної думки, де відкрито обговорювано (між)національні проблеми та декларовано позиції щодо шляхів їх розв'язання, обмежувалися писаннями дисидентів. Проте якщо писати (як писав Шпорлюк) не лише історію політичної думки, а й політичну та соціальну історію, можна аналізувати також відхилення від кремлівського канону в промовах українських центральних і місцевих керівників за щойно проминулих тоді часів Шелеста, мовну політику в різних регіонах республіки (що, як випливає бодай із наведеніх в Авторових статтях фактів, не була послідовним сприянням русифікації), етнічний склад УРСРівських сліт (у якому після смерті Сталіна суттєво зросла частка українців, що не могло не позначитися на націотворенні). Маю на увазі, ясна річ, не закидати Авторові, що він того не робив, а вказати на породжене браком артикуляції його ви-

бору на користь одного з аспектів деформування проблеми української ідентичності, як вона постає з його праць,— і застерегти сучасних переписувачів історії від успадкування цієї деформації. Бо хоча не викликає сумніву, що дисидентство було виявом усвідомленого політичного інтересу новопосталої верстви зурбанизованих, але незасимільзованих українців, варто пам'ятати, що воно було аж ніяк не єдиним виявом, що інтерес тієї верстви не обмежувався мовно-культурною сфeroю та що інтерес українців (з)асимільзованих (і навіть етнічних росіян, що виробляли певну територіальну ідентичність) не був протилежним до прагнень українофонів і не конче перешкоджав їх реалізації. Взаємодія цих інтересів між собою та з інтересами московського центру зумовлювала динаміку політичних і соціальних процесів, набагато складнішу від помітної в Шпорлюкових статтях із політичної історії схеми протистояння імперії та нації.

Врахування цієї динаміки робить радянський режим не лише нищителем української нації (Автор слушно вказує на роль репресій, міграційного перемішування людності, обмеження доступу української мови до багатьох «високих» сфер), а й творцем. Зрештою, з англомовної збірки можна вчитати, як у повоєнні десятиліття водночас із заохоченням русифікації влада проводила в Галичині мовну політику, що вможливила зворотну асиміляцію до української мови, повертала «Сільські вісті» з двомовного режиму до одномовного та засновувала в переважно російськомовному Харкові вечірню газету лише українською (pp. 126, 115, 88). Що важливіше (але про що Автор майже не згадує), радянська модернізація разом із номінальною державністю й певною адміністративною автономією УРСР витворили українські еліти, одна з яких, культурно-наукова, породила спершу шістдесятників (тоді як інша, партійно-радянська, висунула Шелеста), а потім — Рух. Розуміння цих політичних виступів проти обмеження без-

асиміляційної модернізації як спроб УРСРівських еліт пе-реокреслити українську ідентичність у межах СРСР поз-бавляє потреби припускати в другому випадку чудодійний вплив Чорнобиля (що його зробили каталізатором тери-торіальної самосвідомості не сам факт радіації, яка *не ви-бирає своїх жертв*, а його використання в легальному, ще цензурованому дискурсі) та реактивну залежність україн-ського «відродження» від російського. Будучи свідками по-вернення некомуністичних постатей та інститутів як ча-стини російської етнічної та національної спадщини, неп-російські народи можуть лише визнати, що це – не їхня спадщина, – пише Автор (с. 69). Якщо ми не обмежуємо ук-раїнського народу інтелігенцією, яка завдячує усвідомлен-ня своєї окремішності від росіян безпосередньо сприйня-тим польським чи габсбурзьким впливам, то мусимо виз-нати, що це усвідомлення та можливість передати його ширшим колам «українців» сформовано через радянські інституції. Проте окремішність поєднувалася (в свідомості й мас, і еліт) із радянською та «руською» спільністю – й мирно здобута завдяки використанню сприятливої нагоди незалежність того суперечливого поєднання не скасувала.

На жаль, у присвячених незалежній Україні текс-тах ця суперечність по суті не розглядається. Попри поси-лання на численні проблеми новопосталої держави та їхнє радянське коріння, ці тексти передусім мають на меті ут-вердити в головах західних читачів уявлення про незво-ротність української незалежності, одним із головних аргументів на користь якого є саме нерадянські витоки нації, що самовизначилася в грудні 1991-го. Не хочу ретроспек-тивно применшувати політичну й інтелектуальну важли-вість заперечення протилемних уявлень – про нормаль-ність належності України до Росії (чи її сфери впливу), не-подоланну суперечність між (про)російським сходом і націоналістичним заходом нашої країни та загрозу повто-рення на її теренах криваваго боснійського сценарію, – яке

формувалося в західному світі на початку 90-х на ґрунті давнього русоцентризму та за активної участі наших російських доброзичливців. Однак обстоювання історичної нормальності та політико-економічної спроможності незалежного існування України не надто сприяє з'ясуванню міри, причин і ймовірних наслідків цієї (не)спроможності. Скажімо, можна зрозуміти Авторові застереження проти того, щоб окреслювати українців як народ, що «розмовляє українською» (с. 301), – але його категоричне твердження, що *незалежна Україна, проголошена в серпні 1991 р., самовизначилася не як етнічна держава* (с. 296), ігнорує і покладене в основу самовизначення право титульної групи на збереження етнічної самобутності, і суперечності між цим збереженням і забезпеченням рівності прав членів різних груп за нерівності стартових і поточних можливостей. Знову ж таки, заангажованість Авторової позиції в цих «проукраїнських» есеях відбивається в спонукальній стилістиці, не притаманній іншим текстам обох збірок. Чи таємо, скажімо, що *[м]ешканці України не повинні дати себе переконати, що жити разом у мірі для них не природно* (с. 342), та що *[в]одночас росіянам треба нарешті відмовитися від деяких звичних міфів щодо суті їхніх відносин з Україною* (с. 346), – замість аналізу чинників живучості тих вірувань і міфів та перспектив їхньої маргіналізації. Позаяк гарвардський професор навряд чи розраховував, що його англомовні тексти негайно прочитають «мешканці України» та «росіяни», то заклик можна вважати адресованим радше західним інтелектуалам і політикам, які й справді з плином часу та не без впливу таких текстів стали думати дещо інакше.

Насамкінець, як і обіцяв, про видавницу культуру. Тобто, звісно, не про папір і обкладинку (тут, як на мій споживацький погляд і доторк, ми вже «на рівні»), а про якість підготовання текстів. Не вдаватиму, що мені так само легко було би помітити друкарські чи стилістичні по-

милки в англомовних оригіналах, як в україномовних переводах,— але до товару з країни, що має усталені видавничі традиції та стандарти, намагатимуся ставитися суворіше, ніж до продукту нашого непроминального перехідного періоду. Отже, в стенфордській книжці мене не влаштовують незрозумілий принцип внесення імен до покажчика (де опинилася лише частина імен із приміток), не-послідовна модернізація англомовної форми назв, що за радянських часів транскрибувалися через російську (якщо Ukraine — без the,— Kyiv та Kharkiv, то чому Belorussia, Tallin, Kishinev, Odessa?), а також брак бібліографії Авторових праць принаймні з розглянутих у книжці тем (з огляду на більшу «фундаментальність» англомовного тому, сподівався б такого довершення саме від нього). До київської збірки, хоч як крути, претензій більше. Власне, кількість друкарських помилок тут, мабуть, така сама, а русизмів і менша, ніж у середньостатистичній книжці, що виходить тепер у нас (буцімто) українською. Але видання, адресоване передусім *викладачам, дослідникам, студентам*, просто не сміє мати стільки явних спотворень оригіналу й неточно відданих цитат, назв, імен, термінів. Утримаюся від спокуси навести всі яскраві приклади, обмежуюся кількома. Заситовану в попередньому абзаці в моєму власному перекладі фразу про (не)природність мирного співжиття мешканців України подано на с. 316 одразу з двома суттевими спотвореннями. Справді переобтяжений вислів *must not allow themselves to be talked into believing* спрощено до невпізнанного *не повинні вірити розмовам*, а просту й прозору формулу *[t]he people of Ukraine* (народ України, який по-англійському є не надто збірною множиною) сплюоралізовано до *народів України* (таке переокреслення ідентичності цілком суперечить Авторовій інтегріційній настанові). Крім того, *міжкласова національна солідарність* стала *внутрішньокласовою солідарністю* (р. 407; с. 155); Львівська та інші західноукраїнські області — Львовом та іншими

обласними центрами (с. 318 та наступні – тимчасом різниця дуже значуща, бо Автор наводить результати виборів і для областей, і для міст); газета *Молода гвардія* при зворотній транслітерації в кирилицю стала *Молоддю України* (р. 211; с. 119); англомовні формули *Soviets i de-Sovietization* обернулися перетвореними з інституції на націю Радами (чого варте, скажімо, *прагнення Рад, які не називали радянських людей нацією, вживаючи натомість термін «радянський народ»*; с. 166), та спроектованою з ідеології на інституцію *deРадизацію* (с. 279; не надто проникливим розтлумачу, що це та ж таки *дерадянізація*). Ту ж саму цитату зі Збігнєва Бжезинського в різних статтях (с. 231, 301) перекладено по-різному, а назву книжки Оксани Забужко двічі наведено в різних версіях в одній короткій примітці, де також неправильно подано в зворотному перекладі з англійської назву Франкового твору, що його цитує Забужко, а за нею – Шпорлек (с. 276). Нарешті, цілковитий хаос в уживанні *г/г* в західних іменах та передаванні (перекладному чи транскрибованому) імен російських змушує пошкодувати за добрими радянськими часами, коли існували хай русифікаційні, але стандарти.

Викладачів, дослідників і студентів шкода, якщо вони довірливо покладатимуться на спотворену букву Шпорлекових праць. На щастя, дух постає з тих букв неушкодженим і цілком спроможним виконати щодо вказаної аудиторії важливу для її інтеграції в «світовий науковий простір» функцію. Ці праці вчать думати, заглиблюватися в нюанси та помічати несподівані зв'язки, не боятися авторитетів і не спинятися на тому, чого вони досягли. Перечитуючи здебільшого вже знані тексти під однією обкладинкою, я збагнув також іншу науку, за яку вдячний Авторові (незалежно від того, чи погодиться він із таким висновком): нині нам варто вивчати не так імперії та нації, як групи та інституції.